

Gyarmati Béla

Az erzsébetvárosi Lukácsok aranybányái

(1. rész)

A XVIII. század végén, több nemzedéknyi erdélyi tartózkodás után, immáron jelentősen elmagyarosodva a legsikeresebb örmények – köztük a mi Lukácsaink is – célszerűnek látták áttérni a szűkülő lehetőségű távolsági marhakereskedelemtől valami más jövedelemszerző tevékenységre. Korábban beszámoltam a Lukácsok földbirtokosi¹ és a postamesteri² „profilváltási” kísérleteiről. A gazdag erdélyi örmények a harmadik kívánatosnak látszó előre-menkülségi lehetőséget a XIX. század második felében a bányavállalkozói foglalkozásban látták. Ismeretes a Zakariás család Balán-környéki rézbányabirtoklása³ és bodvajai vashámora (ezek is megérnének egy beszámolót!), de minket most a Lukácsok aranybányái érdekelnek.

Lukács Róza ükanyám utódainak családi emlékezetében nemzedékről nemzedékre átörökítődött az a hagyomány, hogy Róza ükanyám fivére, Lukács Dávid „Zalatnán aranybánya-tulajdonos volt”. Egy megőrzött különleges arany ékszer – amelyet Lukács

¹ Lásd: Gyarmati Béla: „Az erzsébetvárosi Lukácsok – tőzsérekéből birtokos nemesek” (a Füzetek 2013. novemberi számában)!

² Lásd: Gyarmati Béla: „Az erzsébetvárosi Lukácsok – tőzsérekéből postamesteriek” (a Füzetek 2014. január–februári számaiban)!

³ Lukács Róza férje, Wojciechowski József 1877-ben a baláni rézművek „főkönyvelője” volt...

M-betűt formázó termésarany-melltű. Anyaga a családi hagyomány szerint Lukács Dávid bányájából származik.

Róza fia ajándékozott a menyaszszonyának, Nuridsán Máriának –, Lukács Dávid bányájának aranyából készült. A valóság azonban ennél százszor érdekesebb!

Erdélyben ősi hagyománya volt a bányászkodásnak. Az ókorig visszamenően ismertek a híradások Erdélynek a különféle földalatti kincsekben való bővelkedéséről: arany, ezüst és sóbányái egykor nagy gazdagságot biztosítottak. Szokás mondani, hogy a rómaiak kezdték meg a bányászatot Erdélyben, ez azonban így pontatlan, mert már a rómaiak is művelt bányákat találtak, amikor Erdélyt meghódították: Erdély szerte már ősidők

óta zajlik a kősz és különböző ércek bányászata, természetesen koronként változó intenzitással és mindig a kornak megfelelő technikával. Erdély nem csak a török hódítás előtti Magyar Királyság számára volt igen értékes, de később Habsburg hatalom alá vetve is hosszú időn át Erdély adta a birodalom aranyának több mint 60%-át.

A köztudatban az él, hogy a XIX. században Zalatna környékén élénk aranybányászat folyt.⁴ Lukács Béla, érintett szemtanúként így írt:⁵ „A XIX. század első felében már 135 000 darab arany-értéket termelnek és

⁴ Zalatna egyik ókori neve Auraria minor („Kis-aranybánya”), német nevei közt pedig előfordult a Goldenmarkt („Arany piac”).
⁵ Lukács Béla: „Az erdélyi aranybányászat”. (In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, Budapest, 1889)

2500 nemesfém-bánya, 1500 zúzó van működésben s az aranymosókat is beszámítva, több mint 10 000 ember foglalkozik a nemesfém-bányászattal. E század végén még munkásabb, élénkebb és sikeresebb a bányaművelése.” Ezt festi meg élénk színekkel Jókai a „Szegény gazdagok”-ban, hiszen az ott leírt Lúcia barlang-beli hamispénzverés alapja a be nem váltott aranyérc volt. Egy, a mi Lukácsaink koránál majd 200 évvel korábban írott vers már így írt a zalatnai aranybányászatról⁶:

„Mindenütt arany van. Habzó patak ágya Aranyból vetve, aranykőbe vájva. Röghöz ragadt népség – együgyű parasztok A patak' ágyából színarany halat fog. Mindenütt arany van. Sziklabérczek gyomra Aranyat gyűjtött fel titkosan halomra. Halovány bányász nép: sziklabérczek férge Utat vág, utat fur anyaföld' méhébe, S betevő falatát kincseit orozva Föld' színére hozza. Itt van ember, ország, fogd, boldogulj vele Kárhozzál el tőle !”

Kevéssé ismert, hogy Erdélyben a nemesfémeken (meg természetesen vasércen és kőszénen) kívül nagy mennyiségben és viszonylag könnyen volt bányászható egyebek között a réz, a higany⁷ és a kén, illetve ezek

⁶ Opitz Martin (Bethlen Gábor gyulafehérvári kollégiuma professzorának) 1622-ben írott verse: „Zalathna vagy Erdély nyugalma”

⁷ A jó minőségű és olcsó zalatnai „kénésó” Hamburgig, Amszterdamiig, Velencéig ismert és keletre fordult. Az erdélyi fejedelmek korában évi 500 mázsányi is piacra került, és a bármennyit el lehetett adni belőle Európában, de Mária Terézia iparpolitikája jelentősen visszavetette a kitermelését. Számunkra a higanybányászat azért érdekes, mert a korabeli aranykinyerés egyik eszköze volt a higanyal történő amalgamozás, amit megkönnyített, hogy az erdélyi higanyérc-bányák az aranybányák közelében fordultak elő.

ásványai, ércei. (A máig kimeríthetetlen kőszéről nem is beszélve!) Kevesen tudják, hogy a XVIII. század végén elsőként Zalatna környékén fedezték fel a tellurt is.

Bár a föld mélyének kincsei elvben mindig az uralkodót illették, de a bányászat üzése sokszor igen laza feltételek között zajlott. A minket érdeklő időszakban bárki nyithatott bányát a saját földjén, ha volt hozzá elég tőkéje és vállalta az urbura (bányajáradék) befizetését. Mivel akkoriban az örmények nem számítottak az erdélyi magyar nemzet tagjainak, ezért földet nem birtokolhattak, tehát vagy a Kincstártól béreltek, vagy magánbirtokosok által létrehozott bányatársulatokban szereztek részhányadot. (Közel 50 kincstartósági bánya 6000 részvényének többsége kis-tőkés magánosok kezében volt.)

A bányák művelésében érintettek jogi ügyeit a bányajog különleges szabályai regulálták. Az aranybányászat szabályozása azért volt viszonylag laza, mert az arany amalgamozásához szükséges (de kincsképzésre alkalmatlan) higany bányászata viszont szigorú állami ellenőrzés alatt állott. Ez, és a bányászott érc kötelező beváltása biztosította a Kincstár számára az elvárt részesedést.

Az aranybányászat közel sem volt olyan egyszerű, mint amilyenek Opitz uram versei leírta. Az arany folyóvízből való mosása kevéssé volt hatékony, így az csak kiegészítő jövedelemforrásként volt szóba jöhető. Érdemi hozamot az aranytelérek bányászattal való feltárása biztosíthatott, ámbar meglehetősen nagy ráfordítás árán.⁸

⁸ Az aranybányászat jövedelmezőségéhez adalékul: a XVIII. században Zalatna környékén egy grammnyi színarany kinyeréséhez mintegy 50–200 kg nyers ércet kellett kifejteni, felapritani, megtisztítani és végül megolvasztani...

A bányaművelés alapja a hagyományosan szabványosított nagyságú *bányatelek* volt, ami rendszerint két, néha négy, kivételesen még több „bányamérték”-ből állott. (A bányamérték nagyjából 4,5 ha-nak megfelelő földterület volt.) A bányatelken, illetve alatta, a mindenkor bányajog szabályai alapján folyhatott a földmélyi bányászat. A bányatelket a bányászatra jogosultak néha birtokolták, de sokszor csak bérelték a Kincstártól. Az erdélyi aranybányászat fénykorában ezernél több kicsiny és vagy harminc nagyobb bánya működött az úgynevezett „arany négy-szög”-ben (a nagyjából Aranyosbánya [Baia de Arieș]—Körösbánya [Baia de Criș]—Nagyág [Săcărâmb]—Zalatna [Zlatna] által határolt terület).

Maga az ércbányászat (részben az ércnek viszonylag könnyű hozzáférhetősége miatt) a XIX. század elejéig középkori módszerekkel folyt: kézi erővel kivájt⁹, később esetleg puskaporral robbantott tárnákban. A meddő kőzet kibontása mind veszteséget jelent,¹⁰ ezért az aranybányák vágatai a lehetőségek határáig szűkek és

Bánya a XX. sz. elején (Képeslap a Legendi család gyűjteményéből)

⁹ „ütesz és feszék segélyével”, ahogy a nyelvújításkor a kalapács és véső német megnevezését (Schlegel, Eisen) magyarították...

¹⁰ Zalatna környékén az arany-telések alig félméteres vastagságúak voltak!

girbe-gurbák voltak, bennük csákányozni alig lehetett (nem úgy, mint a nevezetes sóbányákban, ahol soktíz méteres vastagságú kőso- rétegben lehetett vajúrkodni).

A kibontott érc tartalmú kőzetet évszázadokon keresztül bőrszakba vagy favödörbe gyűjtve hordták a felszínre, mert csilléket is csak a szélesebb gyűjtővágatokban volt érdemes telepíteni¹¹. A felszíntől távolodva a vajúróknak egyre nagyobb nehézségekkel kellett megbirkóznia: a világításhoz használt mécsesek és fáklyák elhasználták a levegőt, tehát mesterséges szellőztetésről kellett gondoskodni, a mélyebben fekvő tárnákba beszivárgó talajvizet pedig ki kellett vezetni (szivattyúzni) a szabadba. A nagyobb mélységben való bányászat tehát már komolyabb gépezeti felszerelést, azaz komolyabb tőke befektetést igényelte, ami szükségesé tette az egyes kistőkések összefogását, akik részvénytársaságként működő „bányatársulatok”-ba szövetkeztek. E társulatok rendszerint szentekről vett kegyes elnevezést viseltek, mert a bányász-nép a föld alatt igencsak szükségét érezte az égiek támogatásának.

A bányákhoz szükség volt a bánya környéki erdőkből való fa kitermelésére: nem csak a tárnák aládúcolásához volt szükség fára, hanem szinte minden fából készült: a patakok zsilipjei és mederbélelései, a zúzó-művek és malmok épületei és berendezései, a bányászathoz és ércfeldolgozáshoz szükséges valamennyi épület nagy része is fából épült, sőt, eleinte még a csillék vágányai is! És akkor nem beszélünk a műhelyek, iro-

¹¹ A modern bányászat más alapokon áll: ha úgy gazdaságosabb, akkor nagyteljesítményű fejtőgépekkel az egész hegyet elhordják, nagyipari módszerrel kinyerik a szükséges anyagokat, majd – jó esetben – visszahordják a meddőt és helyreállítják a növénytakarót.

dák és szállások bútor- és szerszámkészítési faanyag-igényéről, de legfőképpen a kohóművek folyamatos és egyre növekvő faigényéről!¹²) A Zalatna-környéki bányászatnak tehát régóta igen szoros kapcsolata volt az erdőgazdálkodással. A Zalatna-környéki erdők kincstári tulajdonban voltak. Az erdők anyagának hasznosítása örök súrlódási forrás volt a tulajdonos (esetünkben a Kincstár) és a fát különféle, nagyrészt ősi, már igazolhatatlan előjogok alapján használni kívánók között, akik Lukács Béla későbbi szavai szerint: „túlnyomó számmal az oláh¹³ köznép” tagjai voltak: eleinte inkább a hegyek közt vándorló pásztorok, később egyre nagyobb számban a bányák és kohók körül munkát találó „proletárok”. A Zalatna körül újra és újra magasra csapó indulatoknak az egyik oka az volt, hogy az erdők és a bányák tulajdonosai-kezelői sokszor földesúrként álltak szemben a környékbeli jobbágyokkal.

A kibányászott nyers, úgynevezett „zúzóérc”-ben az átlagos aranytartalom viszonylag kicsiny volt. Az arany hatékony kinyeréséhez a zúzóércet fel kellett aprítani. Az ércdarabok aprításához a római időkben igen egyszerű módszert használtak: kő mozsárban törték-morzsolták kellően finomra az ércet. (A római kori bányaművelés nyomairól az 1870-es években Lukács Béla több közleményt jelentetett meg.) A XIX. századra az ércaprítás fásztó munkáját már régen gépesítették: a hegyi patakok mentén vízajtású ércetörő zúzó-műveket építettek. A hegyek közt rend-

¹² A XVIII. században a zalatnai kohó fűtése még a környékbeli hegyek erdeiből kitermelt faszénnel történt!

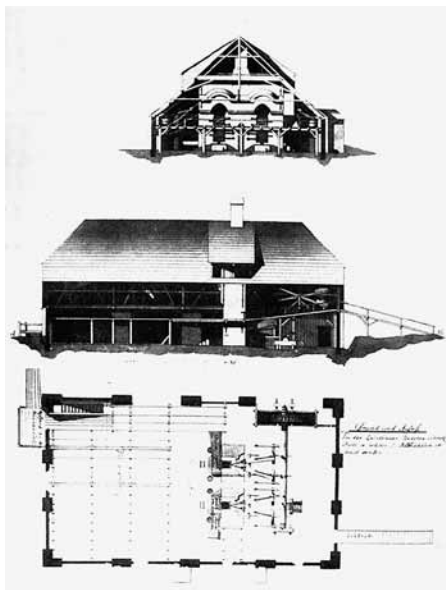
¹³ Az oláh népnév csak 1848 után vált sokak számára becsmerlő jelzővé, amikortól az érintettek egyre inkább elvárták a maguk számára a román megnevezést

szerint bőven előforduló hegyi patakok vizét felduzzasztották és úgy szabályozták, hogy a vízhozam ne az időjárás szerint, hanem az ércfeldolgozás igényei szerint változzon. A víz erejével meghajtott malomkerék forgását a tengelyéből kiálló csapok révén az úgynevezett zúzónyilak megemelésére használták. A nyilak függőlegesen mozgó vasalt végű súlyos gerendák voltak, amik felemelkedésük után saját súlyuknál fogva hullottak alá, miáltal az aljuk juttatott ércrögöket kellően apróbb darabokra zúzták. A XIX. század közepén a Zalatnán átfolyó Vulkoj patak völgyében is több száz (!) zúzómű dohogott éjjel-nappal. Amint azt Jókai a „Szegény gazdagok”-ban írja (némi ironiával): „*A bányákat magánosok míveltetik, mindenfelé a patakok mentében egész sorozatait látni az ércztörőknek; egyik csinosabb, a másik rongyosabb, némelyiknek vagy vize nincs, vagy aranya, az nyugszik, a többi nagy gondolkodva hullatja kopogó kallóit, a völgyek oldalait századok óta felhordott kőhányások fedik, a mikben mind arany volt valaha.*” Máshol: „*az erdős hegyoldalakból távoli hámorok vérvörös fénye világít messze, s (a zúzó-művekből származó) gépies zörgés egyhangú kongása veri fel a csendet...*”

Egy hagyományos érczúzó kallómalom (Verespatak környéke, képeslap a Legendi család szívesességéből)

A folyóvíz rögtön bizonyos mosást-válogatást is végzett, azonban további tisztítás céljából a megfelelően felaprított és mosott ércet különféle eljárásokkal, például higanyal¹⁴ történő amalgamozással, vagy savazással tovább kellett kezelni. Végül a megnövelt aranykoncentrációjú elegyet kohóban megolvasztva végezték el a végső tisztítást, illetve tömörítést (és nyerték vissza a higany egy részét).

A zalatnai első kohómű vázrajza

Sokszor a munkások bérét is félkész állapotú érccel fizették ki, amit azután a hivatalos beváltóhelyen válthattak törvényes pénzre. A megfelelő tisztaságúra finomított nemesfémeket kötelezően előírt árfolyamon be kellett váltani a Kincstár javára. (A bányászok a nyers érccel jó esetben nagyjá-

ból a felét kapták meg aranyértékben, ami az elégedetlenségnek örökös forrása volt.)

Az aranybányászat nem csak a megverselt kárhozat forrása volt, sőt, sok szegény jobbágy, vagy nincstelen pór számára biztosította a vājárként való megélhetést, továbbá az „infrastruktúrát” működtető sok „kékruhás” szakembernek: építőmestereknek, kovácsoknak, ácsoknak, kohómestereknek, gépészeknek, számvivőknek, üzemorvosoknak¹⁵, és persze a bányák tulajdonosainak, vagy részvényeseinek (az Uralkodót képviselő Kincstárról nem szólva).

Hogy mennyire meghatározó volt Zalatna életében a XVIII. században a bányászat, azt a zalatnai római katolikus keresztelési anyakönyv 1772. évi címoldalán látható színes rajz is mutatja.

A címoldali felirat felett az angyaloktól közrefogott Szentháromság látható, de kétoldalt és alul a bányászat motívumait ábrázolták. Baloldalt az Aranymosó víz a fején egy tálat tele érccel, mögötte az érczúzó malom kallója. Jobb oldalon a Bányatiszt látható: a felemelt kalapács a bányászatra, az oldalán lévő tör a hivatali rangjára utal. Mindkettőjük ruházata élethűen megrajzolt, a foglalkozásukra jellemző. A címfelirat alatt egy talicskát emelő vājár és egy fa(!) „vágányon” érccel megrakott csillét vontató lovacska látható, valamint egy sereg hosszúnyelű szerszám (csákány, lapát stb.).

Gazdaságtörténetesek elemzése szerint a XVIII. század közepén Erdélyben fellelőült a bányászat, így az aranybányászat is: többféle technikai újítást vezettek be, nőtt a bányák jövedelmezősége. Zalatna az erdő-

¹⁵ A zalatnai vérengzésről súlyosan érintett szemtanúként a leghitelesebb beszámoló a zalatnai kohóművek üzemorvosa, dr. med. Ignaz Reinhold szolgáltatta, egy 1881-es adat szerint pedig Balánbányának is volt „üzemorvosa”, az örmény dr. Zakariás István.

Az aranybányászat ábrázolása a zalatnai anyakönyvben

közi pásztortanyákat is felölelő bányászfalvak széles hálózatától körítve egyre fontosabb medenceközponttá fejlődött. Zalatna a felvirágzását a környező bányákon kívül egyrészt az 1748-ban felépített első kohóműnek köszönhetette – hiszen az egyébként ipari méretekben kevésbé gazdaságos aranybányászatot az együttbányászott különféle kísérő ércek egyidejű feldolgozása tette egyenletesen nyereségessé¹⁶ –, másrészt a bányatörvényeszk 1748-ban történt odatelepítésének, majd 1788-ban a zalatnai

bányakapitányság létrehozásának.¹⁷ Lukács Simonék háza¹⁸ éppen átellenben áll a bányakapitányság hivatali épületével, ami 1848-ban valószínűleg hozzá járult a család sorsának alakulásához...

A Zalatnán működő kincstári aranybevéltő hely ugyan igen sok zalatnai, illetve Zalatna-környéki bányásznak biztosított megélhetést, de a beváltási ár – az érccel a „kémszemplész által” (vegvizsgálattal) megállapított finomságától függően – változó volt, és rendszerint a bányászok által méltánytalannak vélt árfolyammal történt, ami megint csak sokszor keltett társadalmi feszültséget.

1815-ben I. Ferenc király és Karolina királyné erdélyi utazása során augusztus 27-én Gyulafehérvárról szállt meg, és a környékén, így Zalatna vidékén¹⁹ is több kirándulást tett. E zalatnai kirándulásoknak egyik oka lehetett a táj szépsége, de az uralkodó számára valószínűleg érdekesebb cél volt a zalatnai aranybányák, kohóművek és a Kincstár számára jelentős bevételi forrást jelentő bányakapitányság, illetve az aranybevéltő hivatal megtekintése. Az erzsébetvárosi Lukácsok egyik ága ekkor már régóta Zalatnán élt (ha lehetett volna birtokuk, bizonyosan zalatnaira változtatták volna az előnevüket).

Folytatjuk

¹⁷ A köztudatban Simon fia, Lukács Béla nevéhez kötődik, mivel a '48–49-es események után ő újjátarta fel és bővítette ki. A helybeliek által Lukács Béla gróf(!) kastélyaként emlegetett épület az I. világháború óta folyamatosan pusztult, míg az utolsó pillanatban, uniós segítséggel sikerült megmenteni. (Teljes körű felújítása napjainkban a befejezéshez közeledik.)

¹⁸ Zalatna Gyulafehérvártól (Alba Julia) 35 km-re nyugatra fekszik, a ma DN74 jelű úton.

¹⁹ Más utalás szerint a bányát Schafkovitsék nem megnyitották, hanem csak újrayitották...